

شفقت حسین (شکیب)

دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه جواهرلال نهرو - دهلی نو

نگاهی به (ذکر میرا) تالیف میر محمد تقی میر

میر محمد تقی، متخلص به میر، معروف به خدای سخن در شعر اردو از خانواده عرب بوده است. هرچند اطلاعات مستند در مورد سال هجرت نیاکانش به هند در دست نیست جز این که جد بزرگ وی در قرن شانزدهم میلادی در شهر آگره مسکن گرفت. ۲. میر تقی میر در سال 1135هـ / 1723م در همین شهر آگره چشم به جهان گشود و به روز 21 شعبان در سال 1225هـ / 21 اکتامبر 1810م در شهر لکنو چشم از جهان فرو بست. ۳. اسم پدرش محمد علی متقی بود که در پیش شاه کلیم الله اکبر آبادی تحصیلات متداول را فرا گرفت، سپس گوشه نشینی اختیار کرد و به خطاب علی متقی سرفراز گشت. ۴. میر تقی میر تحصیلات مقدماتی را پیش پدر بزرگوار آموخت و سپس در سن هفده سالگی چون از سایه پدر محروم شده بود، چار و ناچار پیش

سراج الدین علی خان آرزو) م 1169ه (که دایی ناتنی وی بود
به دہلی روی آورد و بیشتر تحصیلات از وی فرا گرفت. میر
تقی میر در زبان اردو و فارسی تبحر کامل داشت. در زبان
اردو از وی چہار دواوین ذخیم باقی مانده است. علاوہ بر آن
یک دیوان اشعار فارسی و سہ کتاب در نثر فارسی بنام:
نکات الشعرا و فیض میر و ذکر میر نیز می باشد کہ تسلط
وی بر زبان فارسی را نشان می دهند.

میر تقی میر از خانوادہ ارجمند تعلق داشت، با این
ہمہ وی بہ استخدام دولتی متصل نشد و بیشتر زندگی خود را
بطور شاعر زبان اردو و فارسی در سرپرستی امر و نجبای
مختلف در عصر خود بسر برد. با وجود اینکہ میر تقی میر در
زبان فارسی نیز اشعار سرودہ، در دنیای اردو بیشتر شہرت
یافت و بنام شاعر غم مشہور گشت. چنانچہ می گوید:

مجھکو شاعر نہ کہو میر کہ صاحب میں نے

درد و غم کتنے کیے جمع تو دیوان کیا

مرا شاعر نہ گو میر کہ صاحب من

درد و غم چندین جمع کردم کہ دیوان شد . ۵

بیشتر اشعار میر تقی میر با رنگ عرفانی در ہم

آمیخته است و بعضی بہ رنگ عاشقانہ و ہمین رنگہا در

کتاب "ذکر میر" کہ در نثر فارسی می باشد دیدہ میشود. ذکر

میر نه تنها بر خود زیست نامه میر تقی میر مشتمل است، بلکه دارای برخی از وقایع مهم تاریخی و سیاسی و اجتماعی آن عصر نیز می باشد که در کتب دیگر فارسی آن دوره به ندرت دیده می شود. ۶. به گفته خود میر تقی میر "احوال خود را متضمن حالات و سوانح روزگار و حکایات و نقل ها نگاشتم و بنای خاتمه این نسخه موسوم به ذکر میر بر لطایف گذاشتم. ۷ اما پس از خواندن این کتاب به نظر می رسد که میر تقی میر بیشتر بخش این کتاب را برای شناساندن پدر خود بطور صوفی مقدس صرف نموده است و درباره خود اطلاعات نا کافی نوشته است.

پس از مطالعه عمیق ذکر میر، نخستین سال که ذهن می رسد، اینست که، این کتاب چه نوعی زندگی نامه است، آیا این خاطرات است، یا دفتر شخصی است که نویسنده هر روز بر آن می نگاشت، یا چیزی دیگر؟ اما از پاره‌های از متن این کتاب روشن می گردد که نویسنده این کتاب را دانسته نوشته است و آن نیز از یادآوری خاطرات گذشته که بر دل وی شمع حسرت آفروخته اند. ذکر میر منقسم است در دو بخش، بخش اول دارای اطلاعاتی درباره پدر و عموی و دایی ناتنی وی سراج الدین خان آرزو می باشد. این بخش بیشتر به رنگ عرفانی آمیخته است. در قسمت دوم این کتاب میر

تقی میر درباره وضعیت سیاسی و نابسامانی دهلی و سپس لکهنو که در آواخر عمر خود به آن دیار انتقال نمود و همانجا به دار فانی رحلت کرد سخن گفته است. با این همه هر دو بخش با یک دیگر با هم مخلوط اند و بخش دوم از فلسفه عرفانی که میر تقی میر درباره آن در بخش اول سخن گفته است بیشتر تاثیر گرفته و عکس العمل آن در انداز بیانی وی سریحا مشهود است. تفکر میر تقی میر درباره زندگی و مرگ و مذهب و عشق از زمان طفولیت و سپس دوران تحصیلات تحت سرپرستی پدر بزرگوار و خان آرزو دایی ناتنی وی توسعه یافته دیده می شود. وی در مورد همه این جنبه های مذکور در بالا در بخش اول این کتاب سخن می گوید و معلوم می شود که وی یک پیکر مطلوب جهان بینی را بنا ساخته است. بعدا وقتی که وی به انهدام و انحطاط دهلی را می بیند، این همان پیکر عرفانی است که او را احساس دلتنگی و افسردگی می آورد و نیز او را بگدایی می اندوزد. ۸ با این همه که این کتاب خود زندگی نامه میر تقی میر است وی هیچگاه خود را در مرکز این کتاب نیآورده است، بلکه وی همیشه در زیرنا (background) مانده است.

قبل از اینکه به تحلیل و تجزیه این کتاب پردازیم، لازم است که یک کمی درباره "کاربرد زندگی نامه ها به

عنوان منابع نوشته های تاریخی "صحبت بکنیم. چون بیشتر تاریخ نویسان در مورد سندیت زندگی نامه ها اعتراض کرده اند و نیز بقول معروف "همه زندگی نامه ها دروغ اند." اما اگر همه زندگی نامه ها دروغ اند پس چطور ما آنها را به کار می بریم؟ آیا باید از استعمال آنها خودداری کنیم یا میتوانیم سعی بکنیم تا از جمله آن دروغ ها به چیزی مراقب بشویم که برای ما معنی دارد؟ این همه سوالات دارای اهمیت خاص و احتیاج تحقیق جداگانه دارد.

هرچند در نظر من "ذکر میر" کتاب زیر مطالعه را باید در زمره منابع تاریخی به شمار آورد. یکی از دلایل مهمی، در مطرح کردن ذکر میر به عنوان منبع تاریخی اینست که خود نویسنده کم و بیش در این کتاب عدم حضوری دارد و بیشتر بطور تماشاگر اوضاع سیاسی و اجتماعی آن زمان به نظر می رسد.

همچنانکه در بالا ذکر شده، میر تقی میر خود بطور بازیگر اصلی این داستان نیست و همین چیزی است که باعث می شود که وی در مورد اطراف خود بیشتر از خویشتن متمرکز شود. علاوه بر آن وقتی که وی اوضاع اجتماعی و فرهنگی و سیاسی آن زمان را مطرح می کند، وی هیچ بیانیه که بحث انگیز می باشد، مورد استفاده قرار نمی دهد که دارای احتیاج

بررسی مجدد باشد. هر چند هنگامی که میر تقی میر درباره برادر ناتنی و دایی ناتنی سراج الدین خان آرزو سخن می گوید، مظلوم دیده می شود.

درباره سراج الدین خان آرزو وی می نویسد:

"اگر دوچار می شدم چار چار می زد، و اگر اعراض می

کردم، نواخوانی می نمود. هر روز چشمش بدنبال من می بود. اکثر سلوک مدعیانه می کرد. چه بیان کنم که از او چه دیدم، چه گویم که چه حالت کشیدم. هر چند پنبه دهانی اختیار می کردم، او از حلاجی دست بر نمی داشت خصمی او را اگر به تفصیل بیان کرده اید، دفتری جداگانه می باید"

از آغاز تا اواخر کتاب ذکر میر، مضمونی (Theme) که بطور ریسمان برای مرتبط کردن همه چیزهای این کتاب عمل می کرد، سنت عرفانی و فلسفه تصوف است که میر تقی میر خود از آن بیشتر متثر شده دیده می شود. چونکه پدر میر تقی میر خود مرد عارف و متقی بوده و از این رو مشهود است که میر تقی کم و بیش از تصوف متاثر شده بود و میتواند تجلیات آن را در بخش اول این کتاب نیز مشاهده کرد.

بخش دوم این کتاب که دارای برخی از اطلاعات

مهمی تاریخی و سیاسی و اجتماعی آن عصر می باشد، اهمیت خاصی دارد. چون این همان دوره است که حکومت

مغل روی به زوال آورد و میر تقی میر خود به برخی از وقایع مهمی آن عصر شاهد عینی بود. از آن جهت این کتاب ارزش زیادی دارد. در مورد انحطاط حکومت مغل میر می نویسد "یاران غدار به غدار دستگیر نمودند... نبیر بهادر شاه را بر تخت نشاندند و عالمگیر ثانی را خواندند. مردمان بی ته در عرصه در آمدند. هر چه شد بی جا شد. صمصام الدوله که از عقل بهره ای نداشت، امیر الامر شد. ۱۰"

میر تقی میر بعد از حمله نادر شاه بر ویرانه دهلی دریغ خورد و ناگزیر دهلی را وداع گفت. از این روی آسایش سرپرستی را نیز از دست داد. وضعیت امرای دهلی همچنانکه میر در کتاب خود نشان داده است بعد از چپاول و غارتگری در شهر دهلی، بسیار خراب بود. به گفته میر "یکی پیش راجا جگل کشور شکایت روزگار کردم. آن عزیز از خجلت سرخ و زرد شده گفت که من شال کهنه دارم، اگر دستی می داشتم، چشمی نمی پوشیدم". ۱۱.

"غرض که این بی ناموسان بی دولت، آن بی حقیقتان را آن قدر رسوا ساختند که سرداران اطراف این صحبت را شنیده از نظر با انداختند. ۱۲"

منتهی حضور حکایت های مضحک های میر در این کتاب طرح ریزی کرده است بیشتر فحاش می باشد و حتی

نویسندگان معاصر، محتوای آن حکایت های مضحک را
غیر قابل معاشرت شمرده اند. هر چند میر تقی میر از طریق
این بذله ها، احتمالاً انحطاط اخلاقی اجتماعی آن عصر بعد
از سقوط عهد - غل را ارایه کرده است. اما این بیشتر گمان
است که میتوان اشتباه باشد.

منابع

۱. ذکر میر نخستین بار در سال 1926 م با ترجمه و تلخیص در
زبان اردو توسط دکتر عبدالحق به چاپ رسید و در سال 1928 م با
مقدمه و متن فارسی از همین نویسنده دوباره منتشر شد. سپس در
سال 1957 م پرفسور نثار احمد فاروقی ذکر میر را به عنوان "میر
کی آپ بیٹی" در زبان اردو ترجمه کرد و از چاپ خانه مکتبه برهان
دهلی به طبع رساند و بعداً توسط همین نویسنده در سال 1996 م با
تجدید نظر و نیز با متن فارسی و واژه نامه، از انجمن ترقی اردو
دهلی نو منتشر گردید. در سال 1999 ذکر میر باز با مقدمه مفصل
و ترجمه در زبان انگلیسی به توسط چودھری محمد نعیم از
انتشارات دانشگاه آکسفورد به طبع رسید که معتبرترین ترجمه
این کتاب شناخته می شود. جدیدترین چاپ این کتاب با مقدمه
مفصل و ویرایش متن به توسط پرفسور شریف حسین قاسمی در

سال 2011 از قومی کونسل برای فروغ اردو زبان وزارت ترقی
انسانی وسائل، حکومت ہند منتشر شدہ است۔

۲. Samiuddin, Abida, Encyclopedic Dictionary of Urdu Literature,
p 418.

۳. Naim, C.M, Zikr-i-Mir; The Autobiography of the Eighteenth
Century Mughal Poet: Mir Muhammad Taqi Mir (1723-1810),
pp-03.

۴. میر تقی میر، ذکر میر، مرتب شریف حسین قاسمی،
مقدمہ، ص ۴

۵. ترجمہ نگارندہ

۶. میر تقی میر، ذکر میر، مرتب شریف حسین قاسمی،
قومی کونسل برای فروغ اردو زبان وزارت ترقی انسانی وسائل،
حکومت ہند، ۲۰۱۱، مقدمہ، ص ۴

۷. همان، ص ۳

۸. همان، ص ۸۰

۹. میر تقی میر، ذکر میر، مرتب شریف حسین قاسمی، ص ۲۰

۱۰. همان، ص ۲۹

۱۱. همان، ص ۷۲

۱۲. همان، ص ۹۲

